Harem bir fuhuş yuvası değil, bir okuldu

HALİL İNALCIK

Harem, 200-300 kadının kapalı bir yaşam geçirdiği sarayın bu gizli ve esrarlı bölümü; Batılıların eskiden beri merakını çekmiş, hayal ve fantazi dolu, kulaktan duyma tasvirler bırakmıştır. 1432'de Edirne'de II. Murad'ın sarayını ziyaret etmiş olan Bertandon de La Brocquiere, Padişah'ın sarayda çıplak cariyeleri seyrettiği havuzdan sözeder. Dikkate değer ki, 16. yüzyılda III. Murad için de aynı şey söylenmiştir. Harem dairesinde, bu sultanın özel bir havuz yaptırdığını biliyoruz. İngiliz Elçiliği Kâtibi P. Rycaut, Padişah'ın geceyi geçireceği cariyeyi seçmek için iki sıra dizilmiş cariyeler arasından geçerken, beğendiği kızın önünde mendil bıraktığını söyler ki, bu tamamı ile fantaziden ibarettir. Yine Rycaut, cariyeler arasında lezbiyenliğin yaygın olduğunu, sevgilileri için ölümü bile göze aldıklarını duymuş; ölüm cezası da bir çuvala konup gece gizlice deryaya atılmakmış.

Öbür yandan patrimonyal bir ortaçağ toplumu olan Osmanlı toplumunda, harem ve cariyeler hakkında bilgimizi ve değer hü-

kümlerimizi, iki temel kurumu gözönünde tutarak belirlemek gerekir: Cariye ve Gulam, Batı toplumundaki gibi pazardan satın alınmış veya savaşta tutsak edilmiş esirdir; yani, bir maldır ve mal muamelesi görür. Ondan, efendisinin bütün isteklerine cevap vermesi beklenir. Efendisi ile cinsel ilişkide bulunan ve çocuğu olan cariye, esirlik statüsünden kurtulmaz; İslam hukukuna göre ise hür bir Müslümanın cariyeden olan çocuğu hür sayılır. Ancak, o cariye çocuksuz cariyelerden ayrı bir statü kazanır; efendisinin ölümünde öteki cariyeler gibi satılamaz, hür olur.

Efendi istediği sayıda cariye ile yatabilir. Cariye efendisinden olan çocuk üzerinde velilik hakkı iddia edemez. Müslüman olmak, cariye ve gulamı esirlikten kurtarmaz. Cariye, Müslüman kadın gibi "avret yerlerini örtme"ye mecbur değildir.

İlk devirde padişahlar, Müslüman ve Hıristiyan hanedanlardan nikâhla zevce almışlardır. Fakat, II. Bayezid'den sonra, siyasî ve hukukî sonuçları sebebiyle Müslüman kadınlarla evlenmekten kaçınmışlardır. Bir istisna, Şeyhülislam Esad Efendi'nin kızıyla evlenen II. Osman'dır. Sultan Süleyman, kendisine derin bir aşkla bağlandığı Mahpeyker Hürrem'i nikâhlayıp zevceliğe kabul etmiştir.

Sultanın bir çok cariye ile ilişki kurması, daha ziyade siyasi bir kaygıdan, hanedanın devamı için çok erkek çocuk sahibi olma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Harem sistemi, böylece bilinçli bir hanedan politikasının gereği olarak yorumlanmalıdır. Bunun için, valide sultanların güzel cariyeler seçip oğullarına takdim ettiklerini biliyoruz. Başka deyimle, sistemi, Osmanlı siyasî yapısı ve hanedan siyasetiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Padişahın, yüzlerce genç ve güzel kadını haremine hapsederek istediğine eriştiğini zanneden Batılıları düşkırıklığına uğratmak zorundayız. Şehzade döneminde en seçkin hocalardan edebiyat dersleri alan ve klasik edebiyat eserleri veren ince zevkli sanatkâr sultanlara kaba-saba kızlar eşlik edemezdi. Sarayın kalabalık cariye halkı, içoğlanları gibi eğilmez bir disiplin ve hiyerarşi içinde yetişir ve zamanla belli kademelere yükselirlerdi.

Padişahların bile bozamadığı sıkı kurallara tâbi olan harem, daha çok kadınlar manastırına benzer. Gelen cariye, talihi varsa bu örgüt içinde sıkı bir disiplin altında uzun bir eğitimden sonra padişaha takdim edilebilir. Padişahın özel hayatını geçirdiği Enderun, iki paralel örgütten oluşur: İçoğlanlarının yetiştirildiği ve padişahın dış hizmetlerinin görüldüğü dairelere paralel olarak cariyeler de aynı biçimde örgütlenmiştir; hepsi, rütbesine göre bir maaş alır ve belli derecelerden geçerek başkadınlığa yükselirlerdi; padişah annesi olan valide sultan ise bir kraliçe kadar itibarlı ve nüfuzlu idi.

Osmanlı toplumunda cariye sadece "cinsel obje" olarak görülmemiştir. Hali vakti yerinde herkesin bir veya birkaç cariye sahibi olduğunu kadın miras listelerinden öğrenmekteyiz. Ailenin bir ferdi gözüyle bakılan cariyelerin ev hizmetlerinde olduğu gibi ekonomik hayatta da önemli yeri vardır. Cariyelerin özellikle tekstil sanayiinde geniş ölçüde kullanıldığı biliyoruz. Onları işçi olarak veya seks için kiralayanlar da yok değildi. Ancak, İslam hukukunun özelliği dolayısıyla esirler, oldukça kolay hürriyetlerine kavuştukları için toplumda esir nüfusu biteviye küçülür. Darlığı gidermek için özellikle Kuzey Slav milletlerinden, Kafkasya ve Karadeniz kıyılarından, Afrika'dan her yıl binlerce cariye ve kul ithal olunurdu. 16. yüzyılda bu sayının yılda 20 binin üzerine çıktığı hesaplanmıştır.

Haremde koruma ve disiplin işlerini gören zenci Hadımağaları idarî kadroyu oluşturur. Onlar, zenci Darüssaade, öbür adıyla Haremağası'nın veya Kızlarağası'nın emri altındaydılar. Cariye odalarının nezareti, maaşların dağıtımı, kapıların muhafazası hatta harem imamlığı bu hadımağalarının elindeydi. 16. yüzyıl sonlarında Mekke, Medine ve Sultan vakıfları idaresinin valide sultana, dolayısıyla Darüsaade ağasına verilmesi sonucu, Darüsaade ağalarının nüfuzu artmış, içoğlanlarının amiri Babüssaade ağasını gölgede bırakarak bütün Enderunun âmiri durumuna gelmişlerdir. Haremağaları, padişaha yakınlığı dolayı-

sıyla bir ara vezirazamların tayin ve azline etki yapacak kadar nüfuz ve etki kazanmışlardır.

Haremin asıl başı Valide Sultan'dır. O, hanedanın, dolayısıyla Osmanlı saltanatının devamı üzerinde kesin bir rol almıştır. Valide Sultan, oğlu padişahın çok erkek çocuğu olmasını sağlama ve şehzadeleri koruma görevi gibi ağır bir sorumluluk yüklenmiştir. O, hanedan içinde kadın hükümdar, Orta asya Türk devletlerindeki gibi âdeta padişaha eşit hatundur. Kafes sisteminde, yani sultanlığa namzet bütün şehzadeler sarayda hapis kaldıkları dönemde bu kesinlikle bir gerçektir. Şehzadelerden kimin tahta geçeceğini, kullandığı yöntemlerle büyük ölçüde valide sultan belirler.

Görülüyor ki, İslam hukuku ve hanedan siyaseti harem örgütünü ve kurallarını belirlemektedir. Bunun yanında ikinci bir faktör, "Osmanlı Kul sistemi"dir; bu sistem, Osmanlı merkeziyetçi devlet sisteminin temel kurumudur. Enderunda ve birunda (dış hizmetlerde), padişaha mutlak biçimde bağlı görevliler yetiştirmek için her türlü aile, kavim ve kabile bağlarından kopmuş kul ve cariyeleri kullanmak, bu sistemin esasıdır. Sayısı binleri bulan saray halkı, dışarda Yeniçeri ve sipahi ordusu, vali ve kumandanlar hepsi kul sistemiyle yetişmekteydi. Bu kullar, padişaha mutlak bağlılıklarıyla, onun mutlak ve merkeziyetçi otoritesini garanti etmekteydiler. Harem, cariye örgütü kul sisteminin tamamlayıcı bir bölümüdür. Cariyelerin çoğunluğu saraydan çıkmış beylere ve vezirlere zevce olarak verilirdi. Böylece, vali ve kumandanların saray dışında vilayetlerde yerli aile ve hanedanlarla akrabalık kurmaları önlenmiş oluyordu. Bu gibi yerel ilişkilerin merkeziyetçi mutlak idare için tehlikeleri meydandadır.

Fatih'in ilk sarayı, bugünkü İstanbul Üniversitesi bahçesindeydi. Fatih, sonradan Sarayburnu'nda Yeni Saray'ı (Topkapı Sarayı) yaptırdı. Ondan sonra Eski Saray tamamiyle kadınların yaşadığı bir saray oldu. Ölen padişahın bütün harem halkı eski saraya naklolunur, Topkapı Sarayı'na onların yerine padişahın kadınları alınırdı. Gebe kalan cariye de, yeni saraydan eski saraya

gönderilirdi. Kadınlara düşkünlüğü ile bilinen III. Murad (1574-1595) döneminden sonra harem halkı çok artmış, Topkapı Sarayı'nda 49'dan 104'e; eski sarayda 73'ten 146'ya çıkmıştır. Her iki harem 1603'te 610, 1622'de 705 cariye barındırıyordu.

Saraya yeni alınan esir kıza "acemi" denir; acemilik döneminde kendisine ilkin İslamlık, Türk-İslam adetleri ve adabı, dikişnakış, rakkaslık, hanendelik, sazendelik veya kıssa-hanlık, yani hikâye anlatma sanatı gibi bir sanat öğretilirdi. Böylece yetişen acemi, cariyeliğe yükseltilir. Esnaf diliyle "şagirt" olur, sonra kalfa ve usta derecelerine geçer; "gedikli" denirdi. Cariyeler, içoğlanları gibi iki geniş odada yanyana yatarlar, her 5 kız arasında yaşlı bir kadın yer alır. Gedikli, doğrudan doğruya padişah hizmetine verilir; onun haremde yemek, çamaşır ve benzeri hizmetlerini görürdü. Hünkârın yatağına aldığı gedikli, "ikbal" veya "haseki" adıyla yüksek bir dereceye yükselir. Bunlardan padişahın gözdesi olan haseki, padişahın kadını olurdu. Kadınefendiler; *Başkadın, İkinci Kadın* diye kendi aralarında sıralanırdı. Padişahın zevcesi sayılan her kadına bir daire ayrılır, yüksek bir gündelik tayin edilirdi. Çocuk doğuran haseki, ayrıcalık kazanırdı. Bu hiyerarşide her cariye kadının belli bir maaşı ve giysisi olurdu. Hünkâr kadın efendilerin elbisesi kürkle süslenirdi.

17. yüzyıl ortalarına kadar saray hiyerarşisinde en üstte valide sultan, sonra hasekiler, padişah kızları yer alır; bunlar, sultan (Batı dillerinde *sultana*) ünvanı ile anılırdı. Padişahın "süt annesi" Daye Hatun ve Kethüda Hatun veya Kâhya onlardan sonra gelirdi. III. Murad'ın annesi Nurbanu'nun günlük maaşı 3000 akçe (50 altın) idi. (O zaman Yeniçeri Ağası'nın gündeliği ancak 500 akçe idi.) Kanuni'nin eşi haseki Hürrem Sultan'ın gündeliği 2000 akçe (33 altın) idi. Haremde en yüksek otorite de olan Valide, Darussade Ağası ve Kâhya Kadın vasıtasıyla haremi idare ederdi. Haremin saray dışı işlerini gören erkek (Valide Kethudası), çoğu zaman validenin isteklerini veziriazama bildirerek hükümet işlerine karışmasına yardımcı olurdu.

Valide sultanlar, egemenliği ellerinde tutmak için, tabii, devlet ricali ile ordu içinde bir takım siyasi ittifaklar yapmak zorundaydılar. Haremde birbirlerine karşı gruplaşmalar, başlıca sultanın hangi oğlunun tahta geçeceği konusunda ortaya çıkmakta; dışarıda divandaki vezirler, Yeniçeri Ocağı, yüksek ulema bu gruplar arasında oyunlara ister istemez ortak olmaktaydılar. Tahta geçen sultanın kardeşlerini katletmesi kanunla "câ'iz" görüldüğünden, herkes için mücadele bir ölüm-kalım sorunu olurdu. Böylece, 17. yüzyılda harem, payitahtta iktidar mücadelesinin odak noktası haline geldi. Bu amansız mücadelede padişahlar, şehzadeler kurban gitmişlerdir. İki padişah; Osman II ve İbrahim I, bu iktidar mücadelesinde feci şekilde katledilmişlerdir. III. Selim gibi sanatkâr ruhlu reformcu bir padişahın ölümü cidden çok trajiktir; ağalar, onu haremin bir odasında sıkıştırdılar; gözde cariye Pakize, efendisine sarılarak vücuduyla onu korumak istemiş, bir kılıç darbesiyle düşmüş, başka bir darbeyle padişahın yüzü ikiye bölünmüştü; kadınların hıçkırıkları arasında elinde tesbih ve neyi ile hala ayakta duran padişah, nihayet üzerine üşüşen saray ağalarının kılıç darbeleri altında yere yığılmıştır.

Valide sultanların saltanat dönemi, Kanuni'nin zevcesi Hürrem Sultan'dan başlayarak Nurbanu, Safiye, Kösem ve Turhan sultanlar zamanında bir yüzyıl sürmüştür. Bu dönemde devlete hakim olan haremin tarihi, Osmanlı devleti tarihinin gizli kalmış yanlarını anlamak bakımından önemlidir ve son derece dramatik sahneleriyle 17. yüzyıldan beri Fransa'da ve Türkiye'de romancılara ve tiyatro yazarlarına ilham kaynağı olmuştur. 17. yüzyıldan beri tarihçiler, devletin çöküşünü hazırlayan faktörler arasında "kadınlar saltanatı"nı öne sürerler. Buna karşı, çocuk padişahlar döneminde, valide sultanın hanedanın devamını herşeyin üstünde tutarak devletin selâmetine hizmet ettiği iddia olunmuştur. Gerçekten, I. Ahmed'in baş-kadını, Ahmed'in hayattaki tek kardeşi Mustafa'yı idamdan kurtararak hanedanın devamına hizmet etmiştir. Sultan Ahmed ölünce Kösem Sultan, Mustafa'yı tahta çı-

kardı; böylece, Osmanlı tarihinde ilk kez sultanın oğlu değil, kardeşi tahta çıkmış oldu ve veraset usûlü değişti. Mustafa'nın aklî düzeni bozuktu. Kızlarağası, 14 yaşındaki Osman II'yi tahta çıkardı. Ulemanın etkisi altındaki Osman'ın Yeniçerileri kızdıran reform tasarıları vardı. Valide Kösem, Yeniçeri Ocağı ağalarıyla anlaşarak Osman'ı tahttan indirdi. Mustafa tekrar tahta çıkarıldı. Osman, Kösem'in rakibi Mahfirûz Kadın'ın oğluydu. Mustafa, dengesiz hareketleri nedeniyle tekrar tahttan indirilince, Kösem 12 yaşında kendi oğlu Murad'ı (IV. Murad) tahta çıkardı ve onun çocukluğu süresince yeniçeri ağalarıyla beraber devleti idare etti. 1640'ta, IV. Murad'ın ölümü üzerine, Kösem'in öbür oğlu İbrahim tahta geçti. Yeniçeriler, İbrahim'i de delice hareketleri yüzünden tahttan indirince, Haseki Turhan Sultan'ın oğlu IV. Mehmed, 7 yaşında tahta oturtuldu. Elçi raporlarında, devlet işlerinde deneyimli ve güçlü olduğu vurgulanan Kösem, torunu IV. Mehmed döneminde de dışarıda kendisini destekleyenler sayesinde bütün devlet gücünü ve otoritesini elinde tuttu. Padişaha sunulan arzlar üzerinde, "Arslanım" dediği çocuk padişah adına kararları Kösem Sultan yazıyordu. Venedik donanmasının İstanbul'u tehdit ettiği buhrandan yararlanan IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan, kızlarağasıyla Kösem Sultan'a karşı komplo kurdu ve onu bertaraf etti. Turhan Sultan, oğlu padişah adına devleti fiilen kontrolüne geçiren validelerin sonuncusudur. Kadınlar saltanatına son veren, bir bunalım döneminde devletin başına diktatörce yetkilerle gelen Veziriazam Köprülü Mehmed Paşa olmuştur. Aslında, ona bu olağanüstü yetkileri veren de Valide Turhan Sultan idi.

Padişahla cariye arasındaki zoraki ilişki, gerçek aşkın doğmasında kuşkusuz bir engeldi. Fakat, bazen gerçek bir aşk doğabilirdi; Hürrem'le Süleyman arasında olduğu gibi... Hürrem, kocasına mektuplarında "Canım pâresi sultanım", "sevgili şâhım", "benim cân-ı azizim", "benim yüzü Yusufum. Şekerim, latif nâzeninim", "gözüm nuru sultanım" diye hitap eder. Süleyman'ı Hür-

rem'e tek eş, tek sevgili olarak bağlayan şeylerden biri de, zevceliğe aldıktan sonra üst üste üç evlat vermiş olmasıdır. Hürrem, çocuklarını anarak seferdeki kocasının kalbini yumuşatan şu sözleri yazıyor: "Mektub-u şerifiniz okudukda bendeniz Mir Mehmed ve cariyeniz Mihrumah giryeler (ağlarlar) ve firkat ederler, onların giryeleri hod beni deli kılmışdır." Bir başka mektubunda, "mektubunuzu okuduğumda gözüm yaşı akdı şâdiden (sevinçten)" diyor. Kocası Sultan'a kavuşmak, yüzünü görmek arzusuyla geceleri uyumadığını ifade ile özlemini içten, ateşli sözlerle dile getiriyor ve başka bir mektubunda "gecesini gündüzünü farketmeyen hasret deryasına garik, biçare, aşkınız ile mübtela, Ferhad ve Mecnun'dan beter şeyda çakeriniz" diyor. Hürrem, ilk yıllarında Türkçe'yi bilmiyordu; herhalde kâtibi onun duygularını edebî bir dille yazıya geçiriyordu. Bu mektuplardaki, "vallah, dünyada hemen siz muradımsınız" gibi sözler, kuşkusuz Hürrem'in ağzındandır. Sultan ise ona para, hediyeler ve bazen sakalından tel gönderiyordu.

Hürrem, mektuplarında siyaset yapmaktan geri kalmıyordu. Sadrazam İbrahim Paşa hakkında "Sultan seferden dönüşte konuşacağını" yazıyor; bir başka mektubunda damadı Rüstem Paşa'yı kayırmasını istiyordu.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde Süleyman'ın Hürrem'e mektupları bulunmamıştır. Fakat, "Muhibbî" mahlasını kullanan Süleyman'ın *Divan*'ındaki gazellerde, genel edebi kalıplar yanında gerçek aşkı nasıl algıladığını anlatan içtenlikle yazılmış şiirler vardır. Bunlardan hiçbiri Hürrem'e yazdığı şu lirik şiir kadar içten, coşkulu değildir:

Celîs-i halvetim, varım, habîbim, mâh-i tâbânım
Enîsim, mahremim, varım, güzeller şâhı sultânım

Hayâtım, hâsılım, ömrüm, şarâb-i kevserim, adnim
Bahârım, behcetim, rûzum, nigârım, verd-i handânım

Neşâtım, işretim, bezmim, çerâğım, neyyirim, şem'im
Turunc u nâr u nârencim, benim şem'-i şebistânım

Nebâtım, şükkerim, gencim, cihân içinde bi-rencim
Azîzim, Yûsufum, varım, gönül mısrında key hânım

Stanbûlum, Karâmânım, diyâr-i milket-i Rûmum
Bedahşânım ve Kıpçağım ve Bağdâdım Horâsânım

Saçı karam, kaşı yâyım, gözü pür-fitne bîmârım
Ölürsem boynuna kanım, meded hey nâ-müselmânım

Kapında çünki meddâhım, seni medh ederim dâim
Yürek pür-gam, gözüm pür-nem, Muhibbî'yim, hoş-hâlim.

Sultan Süleyman'ın Hürrem'e Gazeline Halil İnalcık'ın Naziresi

Gecem hem gündüzüm mehtâb-i leyl-i târ-i giryânım
Bahârım, ebr-i nisânım, açılmış gonca-pistânım

Güzel gözlüm, fidan boylum, sözü tatlı gözü âhum
Bulunmaz vaslına fırsat benim pür-işve ceylânım

Geceyle işretim, gündüz safâ-yi hâtırım, canım
Benim şi'rim, benim şarkım, benim feryâd-i sûzânım

Kalem kaşlum, beyaz tenlim, gözüm nûru güzel yavrum
Kitâbım tâ ezelden hakk edilmiş levh-i tâbânım

Uzaklarda şeb-i hasrette nâlân olduğum demler
İniltim, göz yaşım hem ağlıyan şem'-i şebistânım

Nice sevmiş, nice öğmüş, Süleyman Hürrem'i candan
Meded hey Hürrem-i devrân, ne şâir ne Süleymanım

Chicago, 1990